

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК І ГЛОБАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Ярослав Секо (Тернопіль)

КОНЦЕПЦІЯ «КУЛЬТУРНОЇ СУЧАСНОСТІ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ВИВЧЕННЯ АНТРОПОГЕНЕЗУ

Дослідникам преісторії відомий контраст між середнім і верхнім палеолітом. На Землі залишається лише один вид людей, який демонструє значно вищий рівень розвитку, аніж його біологічні попередники. Такій людині притаманне абстрактне мислення, символізм, мова, гіперсоціальність, альтруїзм, мова, мистецтво та кумулятивна культура. Наприкінці XX ст. вважалося, що ці риси виникли раптово та майже одночасно в Європі в ході «верхньопалеолітичної революції», або «людської революції», приблизно 40-50 тис. р.т.

Ці погляди були об'єднані в концепцію «культурної сучасності», за допомогою котрої пояснювалися важливі проблеми появи та розвитку *Homo sapiens*. Її положення ґрунтувалися на матеріалі верхнього палеоліту, який чудово підтверджує появу нових якостей у кроманьйонців, а також показує їхні відмінності й переваги над неандертальцями. Ця концепція стала корисною при створенні історичних синтезів, адже дозволяла елегантно пояснити історичний хід людства, вдаючись до широких узагальнень. Однак, нові знання отримані дослідниками з різних галузей, змушують критично підійти до її основних положень. У даній статті спробуємо окреслити загальний стан дискусії та подальші перспективи концепції «культурної сучасності».

Насамперед відзначу, що дана концепція відштовхується від тези про відмінність між людською біологією та поведінкою. Йдеться про те, що поява *Homo sapiens*, за сучасними оцінками це 315 тис. р.т., означала що новий вид морфологічно відрізнявся від своїх попередників із роду *Homo*, і за цими ознаками нагадував нас з вами. Однак, поведінково він все ще залишався на попередньому рівні. Його мовні навички, уява, здатність створювати абстракції, і, відповідно, створювати культуру були слабо виражені. Якби представник ранніх сапієнів опинився в аудиторії, то ми були б вражені його неадекватністю й дикістю.

Однак, з часом ця поведінка змінилася. Виділяється кілька груп набутих характерних рис, які відображають її вищий рівень: 1) групову ідентичність та соціальні мережі; 2) особисту та внутрішньогрупову комунікацію, кодифікацію та спільні переконання; 3) соціальну згуртованість та взаємозалежність; 4) планування, інновації та експерименти; 5) екологічну та дієтичну гнучкість і здатність бути спеціалістами-«універсалами»; та 6) контроль та перебудову ландшафтів та екосистем.

Конкретними проявами нових когнітивних можливостей стали: складні знаряддя праці, вигляд і стиль яких може швидко змінюватися у просторі та часі; предмети побуту, виготовлені з кістки, бивнів, рогів, раковин та інших матеріалів; мистецтво з його абстрактними та фігуративними символами; будівлі для житла чи роботи, спеціалізовані під різні види діяльності (наприклад, для знарядь праці, приготування їжі, сну, підтримки вогню); транспортування на далекі відстані необхідних матеріалів, таких як кремій, раковини, намистини, бурштин; ритуали та церемонії, що часто містять елементи мистецтва; споруди та обряди, пов'язані з похованнями; збільшення значення «культурного буфера» для адаптації до екстремального середовища,

наприклад пустелі або холодного степу; ускладнення процесів видобутку та обробки їжі, у тому числі використання сіток, капканів, рибальських снастей, кулінарія; збільшення щільності населення рівня нинішніх співтовариств мисливців-збирачів.

До причин, які викликали серйозні поведінкові зміни відносять зміни навколишнього середовища та клімату, харчові фактори, когнітивні зміни, потенційно спричинені генетичними мутаціями, а також зміни в демографії, комунікаційних мережах та соціальних структурах.

Розглянемо деякі варіації концепції «когнітивної революції» в науково-популярній літературі. Так, американський еволюційний біолог Джаред Даймонд узагальнив ці зміни як «Великий стрибок уперед». Він вбачав його прояви у появі стандартизованих кам'яних знарядь, прикрас, варіативності знарядь із кістки, складених знаряддях, мистецтві тощо. Здійснити ці зміни могла лише поведінково сучасна людина. Милуючись зразками печерного живопису, Даймонд захоплено підсумував, що «душа їхніх творців була... не менш сучасною, ніж їхні скелети».

На думку Даймонда, близько 60 тис. р.т. до сучасної будови тіла додалася зміна поведінки, результатом чого стали винахідливі, повністю сучасні люди. Перші ґрунтовні свідчення щодо культурного підйому знайдено у Франції й Іспанії і датуються приблизно 40 тис. р.т. Йдеться про складні й різноманітні знаряддя праці не лише з каменю, але й кісти і рогу, про складені знаряддя, велику номенклатуру знарядь специфічних для вузьких сфер використання. Винахідливість кроманьйонців помітна і в здатності до оволодіння простору й пристосовуванні, в тому числі технологічно, до різних кліматичних умов. У межах цього помітні вміння організовувати обмін необхідними матеріалами й предметами мистецтва між колективами на відстані.

Даймонд свідомий, що всі ці прогресивні зміни відбувалися в різні періоди історії і на різних територіях. Утім, усі ці культурні зміни й відмінності різко відрізняють кроманьйонську культуру від незмінної й монолітної культури неандертальців. Ця здатність до змін і була на думку дослідника головною зміною, що ознаменувала наше «олюднення»: «Ми сприймаємо зміни як дещо зовсім природне. Для неандертальців ці зміни були зовсім немислимі».

Поштовхом до змін, останнім «інгредієнтом» для Стрибка стала поява анатомічної основи для виникнення складної усної мови, зокрема, будова глотки, язика й зв'язаних із ними м'язів, які дозволили нам здійснити точне управління звуками, що вимовлялися. Поява такої мови визначила й поведінкові зміни. Після відповідних анатомічних змін людині знадобилося багато тисячоліть аби виробити такі поняття як порядок слів, відмінки, часи, розробити словниковий запас. Але як тільки зміни голосового апарату дозволили кроманьйонцям точніше контролювати звуки, з'явилася й винахідливість: «Саме слово, що звучить, зробило нас вільними».

Археолог Річард Клейн виділив три найбільші зміни у верхньому палеоліті: урізноманітнення знарядь праці, що сприяло ефективнішому використанню каменя та інших матеріалів; поява мистецтва, що означала стрибок у концептуальному мисленні; продуктивніше використання харчових ресурсів. Причиною таких змін стали зміни в ДНК, які викликали трансформації у способі отримання сигналів нашим мозком. Саме вони викликали появу сучасної мови з її багатим синтаксисом і різними способами самовираження. А ускладнення соціальних зв'язків стало поштовхом до змін у поведінці людини верхнього палеоліту. Клейн вважав, що сучасна поведінка виникла раптово при переході від середнього до пізнього кам'яного віку,

приблизно 50–40 тис. р.т. Саме вона допомогла залишити Африку і витіснити архаїчне населення.

Найбільше до популяризації концепції долучився ізраїльський історик Ювал Ной Харарі. Появу нових способів мислення та спілкування 70–30 тис. р.т. він назвав «когнітивною революцією». Вона стала результатом випадкових генетичних мутацій, що докорінно змінили внутрішню будову мізків розумних змінивши їх мислення та тип мови. Мислення стало абстрактним, а мова дозволила створювати уявну реальність через творення легенд, міфів, історій, релігії. Харарі звертає увагу як на нові можливості зі створення колективних уявлень дозволили збільшити чисельність людських колективів (понад 150 осіб) і визначили кращі можливості для співпраці при виконанні складних дій (наприклад уникнення левів, полювання на бізонів).

У результаті когнітивної революції первісні люди зуміли трансформувати свої соціальні структури, природу міжособистісних стосунків, економічної діяльності та багато інших напрямків поведінки. Це сприяло і перемозі над неандертальцями, подальшому розселенню континентами й подальшому матеріальному розвитку.

Стівен Мітен із Редінгівського університету відзначає, що завдяки зміні мислення людина раптом відчула в собі фантастичний творчий потенціал, уяву, здатність творити. Можливо, по новому поєдналися різні частини мозку, а отже, й різні способи мислення – наприклад, знання про природу і знання, як створювати предмети. Відтак, людина здобула нове вміння – створювати мистецтво. Аби вижити в суворих умовах льодовикового періоду, люди збудували міцні соціальні зв'язки на основі ритуалів й релігії.

Критика такої лінійності в розумінні досягнень людей була висловлена американськими антропологами Саллі Макбреарті та Елісон Брукс у 2000 р. Вони відзначили європоцентричність такого підходу. На їх думку, висновки про стрімке збільшення новацій ґрунтується переважно на матеріалах європейського верхнього палеоліту й ігнорує матеріали з Африки.

Звернувшись до археологічних матеріалів середнього палеоліту, вони показали як активно змінювалися в той час технології лез та мікроліту, кістяні знаряддя, спеціалізоване полювання, використання водних ресурсів, систематична обробка та використання пігментів, мистецтво та декор. На противагу концепції революції вони запропонували сценарій поступового, переважно накопичувального процесу складання сучасного «кейсу» африканських сапієнів, що тривав із часу їх біологічної появи. А вже з Африки, у процесі розселення, ті риси поширилися Старим Світом.

Ці ідеї були суттєво доповнені Елеонор Скеррі та Мануелем Віллом у дослідженні 2023 р. Найперше вони відкинули ідею цілісності «кейсу» визначальних когнітивних рис. На основі нового археологічного матеріалу вони показали як окремі риси виникали в різних регіонах Африки в період середнього палеоліту.

Наявність, чисельність, час та тривалість багатьох інновацій часто є асинхронними в різних регіонах, що найкраще можна охарактеризувати як складну мозаїку. У різних африканських регіонах виявлено кілька шляхів культурних змін, які на думку Скеррі й Вілла не дозволяють говорити про якусь панафриканську траєкторію культурної еволюції *H. sapiens*. Прояви когнітивних здібностей людини упродовж 300–30 тис. років тому, які засвідчені прикладами складної поведінки, є поліцентричними.

Замість поступового або лінійного накопичення складної матеріальної культури, різні африканські регіони демонстрували поєднання безперервних та переривчастих рис. Це свідчать про складність загальних процесів. Замість

загальноконтинентальних, спрямованих та однолінійних моделей культурних змін, ці дані доречніше розглядати у рамках концепції «складних ландшафтів культурної еволюції».

Елементи цієї моделі узгоджуються з останніми теоретичними розробками, які відкидають наративи «революції», а також сценарії суворо поступових та лінійних траєкторій культурної еволюції для раннього *Homo sapiens*. Такі концепції надають перевагу ненаправленим моделям культурних змін з акцентом на історичну випадковість, когнітивні здібності, поведінкову гнучкість, екологічний контекст та залежність від шляху.

Як узагальнює Том Хайем, уявлення про те, що *Homo sapiens* – це щось унікально нове, і що володіє «поведінковою новизною», за останні роки практично відкинута завдяки переконливим доказам того, що неандертальці (і, можливо, денісівці) мали схожі здібності, хоча й не так сильно. У цю концепцію не вписується раптова «людська революція», здійснена виключно силами «сучасних» людей.

Якщо щось таке все ж таки мало місце, то в цю революцію, ймовірно, зробили свій внесок й інші людські види. На думку Хайема, археологічні свідчення з Африки показують, що розвиток складнішої поведінки та впровадження нових технологій відбувалося там раніше, ніж у Європі та Євразії, і відбувалося повільно і плавно, а не різким революційним стрибком. Європейські неандертальці, судячи з усього, йшли тим самим шляхом прогресу.

Концепція поведінкової сучасності все ще залишається зручним пізнавальним інструментом, але вимагає суттєвої корекції в світлі останніх досліджень. Як бачимо, переосмислення місця й часу появи сучасних поведінкових рис у *Homo sapiens* змушує розглядати їх як тривалий, асинхронний та мозаїчний процес, що відбувався у середньому палеоліті в Африці. До певної міри це був процес, який визначився загальним родовим розвитком різних видів людей. Однак, саме *sapiens* сповна змогли ним скористатися й здійснити справді якісний перехід на вищий поведінковий рівень.

Каріна Бура (Тернопіль)

ВИВЕРЖЕННЯ ВЕЗУВІЮ 79 Р. Н.Е. ЯК СОЦІАЛЬНА КАТАСТРОФА

Виверження Везувію в 79 році н.е. залишається однією з найдетальніше задокументованих природних катастроф античності. Завдяки вулканічному попелу, що законсервував міста Помпеї, Геркуланум і Стабії, сучасна археологія отримала унікальну можливість реконструювати побут, соціальну структуру та економічне життя римського суспільства I ст. Проте, попри масштабність археологічних і мистецтвознавчих досліджень, значна частина наукових праць залишається зосередженою переважно на збережених архітектурних пам'ятках, фресках та артефактах матеріальної культури, залишаючи поза увагою критичне питання – як саме соціальна нерівність визначала шанси на виживання під час катастрофи. Це дослідження ставить центральну проблему: чи була смертність під час виверження випадковою, чи вона систематично корелювала з соціальним статусом жертв? Аналіз археологічних, палеодемографічних та епіграфічних даних демонструє чітку закономірність: матеріальні ресурси та соціальний статус прямо визначали шанси на виживання. Катастрофа не створила нерівність – вона розкрила, наскільки вона була укорінена у структурі суспільства.

Архітектура міст чітко демонструє соціальну географію. Багаті елітні будинки розташовувалися біля форуму у престижних локаціях. Будинки